

A Vergyálomi szőlőhegy (Zala megye) tájtörténete és florisztikai értékei

¹Bíró Éva, ²Óvári Miklós, ³Varga Anna és ¹Bódis Judit

¹ Pannon Egyetem, Georgikon Kar Keszthely, Növénytudományi és Biotechnológiai Tanszék, Keszthely 8360, Deák F. u. 16., e-mail: biroevi88@gmail.com, sbj@georgikon.hu

² Zalaegerszeg 8900, Gorkij u. 1/d.

³ Pécsi Tudományegyetem, Növényrendszertani és Geobotanikai Tanszék, Pécs 7624, Ifjúság útja 6., e-mail: varga.anna@gmail.com

Összefoglaló: Hazánk kedvező adottságú területein a szőlőművelés évszázados hagyományokra tekint vissza. A művelés intenzitásának változása másodlagos élőhelyekkel gazdagította a szőlőhegyeket. A kisparcellás gazdálkodás több évtizede zajló visszaszorulása jelentős hatást gyakorol a természetvédelmi szempontból értékes élőhelyekre. Munkánk során egy szőlőhegy növényzetének az elmúlt 230 évben bekövetkezett változásait vizsgáltuk és feltártuk a művelés felhagyását követően kialakult száraz gyepek védett és ritka fajainak előfordulásait. A Zalai-dombság északkeleti részén elhelyezkedő mintaterület a XIX. század közepén szinte teljesen szőlővel borított volt. Radikális változások az 1950-es évektől következtek be, azóta egyre több a felhagyott parcella, nő az akáccal borított területek száma. A megmaradó gyepek a fűszáraz irtásrétek fajkészletéhez állnak a legközelebb. A négy részletesen vizsgált gyepfolt mindegyike gazdag védett növényfajokban, azok egyed- és fajszáma azonban nagy változatosságot mutat. A védett növényfajok: *Pulsatilla grandis*, *P. nigricans*, *Helleborus dumetorum*, *Anemone sylvestris*, *Linum flavum*, *Aster amellus*, *Gymnadenia densiflora*, *Orchis purpurea*, *O. tridentata*, *O. militaris*, *Ophrys apifera*, *Iris variegata*. A veszélyeztető tényezők között az özönfajok állnak az első helyen, de a cserjésedés és a túltartott vadállomány is károkat okoz.

Kulcsszavak: szőlőhegy, fűszáraz irtásrétek, Észak-Zala, védett fajok, özönnövények, tájtörténet, tájhasználat felhagyás, cserjésedés.

Bevezetés

A szőlőművelés több évszázados hagyományokra tekint vissza hazánk kedvező adottságú területein. A XVIII. század derekára a parcellák a hegyek oldalain igen magasra hatoltak, azonban a század végén már megjelentek a parlagok a felső területeken, s ez a folyamat a XIX. század során is folytatódott. A filoxeravész tovább növelte a parlagterületek arányát, annak ellenére is, hogy a károsodott területek egy részére oltványszőlőt vagy direkt-termő fajtákat, illetve

gyümölcsösöket telepítettek. Mindez azonban a szőlőhegyek hagyományos tájképét nem befolyásolta. A táj jellege inkább az 1960-as évektől változott, amikortól a felhagyás lett a jellemző folyamat (Hudák & Horváth 2003). Bár korábban a parlagok egy részét legelőként hasznosították, napjainkra ott, ahol azt edafikus okok nem zárják ki, általánossá vált a cserjésedés, visszaerdősülés. Azok a több száz éves parlagok, ahol a talajadottságok nem tették lehetővé a beerdősülést és a közelükben volt propagulumforrás, ritka fajokban gazdag sztyeppekké fejlődtek (Pozder 1985, Kovács 1985, Garadnai 2003). Az ország több táján a felhagyások pár évtizede felgyorsultak, de a hagyományos kisüzemi művelés eredményeként létrejött fajgazdagság még megtalálható (Malatinszky 2004, Mravcsik et al. 2009).

A klímazonálisan gyertyános-tölgyessel és bükkössel borított észak-zalai tájban (Mesterházy 2008) (2. függelék az Online Függelékben [OF]) is helye volt a szőlőnek, a meredek domboldalakon már a középkorban virágzott a borkultúra, s a szőlőművelés évszázadokon át fontos megélhetési forrást jelentett (Hóbor 1998). A filoxéra vész után az amerikai alanyok elterjedésével újra meghatározó szerepűvé vált a szőlő (Pálfi 2007). Az elmúlt évtizedekben azonban radikális változások következtek be, egyre több a felhagyott parcella és akácosodás figyelhető meg. Munkánk során egy zalai szőlőhegy átalakulásának lépéseit kívántuk feltárni. A művelés felhagyását követően kialakult másodlagos gyepterületek védett és ritka fajainak felkutatására törekedtünk.

Módszerek

A vizsgált terület a Bezerédi-hegy volt, amely Zalakoppány (Zalaszentgrót részei) és Bezeréd települések határán fekszik, a Zalai-dombság északkeleti részén, a Zalaapáti-hát Vergyáalomnak nevezett területén (3. függelék az OF-ben). A *Saladiense* flórajárásba tartozó területen a természetes növénytakaró bükkös és mészkedvelő tölgyes állomány lenne (Károlyi & Pócs 1968). A tájtörténeti vizsgálatokhoz irodalmi forrásokat, a Zala Megyei Levéltár dokumentumait, térképeket (I-III. Katonai Felmérés: 1782-85, 1853, 1879, topográfiai térkép: 1942, 1986), valamint a HM Hadtörténeti Intézet és a FÖMI légifelvételeit (1951, 1955, 1963, 1977, 2005) használtuk (4., 5., 6. függelék az OF-ben).

Mintaterületként olyan gyepfoltokat választottunk ki, melyeken védett növények élnek. Négy ilyen találtunk, ezek helyét és az általunk meghatározott

elnevezéseket az 1. függelék (OF) mutatja be. A különböző méretű gyepfoltok teljes területét vizsgáltuk. Az „Első domb” a Bezerédi-hegy legmagasabb pontján található, üde lomberdők fölé magasodó kupola formájú domb. A „Lejtő”-t kórósodó, cserjésedő, degradált területek vesznek körül. A „Homokfal” cementálódott homokkő falakat körülvevő, akácodosó gyepterület. A „Második domb” alacsonyabb térszínen elhelyezkedő, tölgyekkel körbevett száraz gyepterület. A területeket 2009-2011 között havi, szükség esetén heti rendszerességgel látogattuk. A védett fajok lokalitásának rögzítésén kívül elkészítettük az egyes területek fajlistáit. A fajösszetétel alapján soroltuk be az egyes élőhelyeket az Általános Nemzeti Élőhely-osztályozási Rendszer szerint (Bölöni et al. 2007). A kutatott területek megjelölését, valamint a védett növényfajok előfordulásainak EOVS 1 : 10 000 léptékű térképein és a FÖMI 2005-ös légifotóin való megjelenítését Arcview 3.2 programmal végeztük.

Eredmények

Tájtörténet

A táj tagoltsága miatt Zalában a kisbirtok-szerkezetű gazdálkodás terjedt el. A XIII.-XIV. századtól kezdődött meg a hegyközségek kialakulása: itt paraszt, polgár, nemes szőlőbirtokos egyazon jog szerint gazdálkodott (Cey-Bert 2001).

Az I. katonai felmérés térképén (1782-1785) a vizsgált területektől délre lévő Zalakoppány települést Koppán néven említik. A település szőlőhegyei a környező dombokra nyúltak fel, mint például a mai Koppány- és Bezerédi-hegy területén. A mintaterületeket nyugatról összefüggő erdő határolta, a hegy déli lábainál gyeppek, szántók húzódtak (4. függelék az OF-ben). „(Zalakoppány) ... *Szőlő hegye nagy és ezen a Vidéken, egy a legerősebb borokat termő...*” (Bencze 1832 in 1986). A II. katonai felmérés térképén (1853) jól elkülöníthetők a különböző művelési ágak, szembeötlők a Bezerédi-hegyen szórta elhelyezkedő hegyi hajlékok, pincék. Ezeket többnyire kertek, gyümölcsösök vették körül, a szőlőterületek inkább csak domboldali helyzetben jelentek meg. Erdők csak a horhosokban és az utak mentén voltak megtalálhatók. A III. katonai felmérés térképén (1879) a dombtetőket szántók uralták, s egy-egy kisebb erdőfoltot is jelez a térkép dombtetői pozícióban, amely a II. katonai felmérésen nem volt megtalálható. A korábbi gyümölcsösök helyén rét/cserjés területet jeleztek (4. függelék az OF-ben). A szőlők kiterjedése 1890 után csökkent, a virágzó zalai bortermelésre is nagy csapást jelentett a filoxeravész (Cey-Bert 2001).

N. Szabó Gyula: Zalai Évkönyv 1928. évre c. kötetében úgy említi Zalakoppányt, mint a magyar középosztály nyári pihenőjét, amely „bájos dombok között fenyves, tölgyes és bükkös erdők mellett fekszik. Borait dicsérik”. Az I. és a II. világháború alatt kialakult változások következtében hanyatló szőlőművelés Zalára is jellemző volt, az 1942-es topográfiai térképen a Bezerédi-hegy északi részén további erdőfoltok jelentek meg (4. függelék az OF-ben). A szőlőterületek kiterjedése tovább csökken, helyüket a lankásabb oldalakban szántók foglalják el. 1949-ben megszűntek a hegyközségek, ennek hatására még többen hagyták fel szőlőiket, főleg a nehezebben megmunkálható, kevesebbet termő domboldalakon (Pálfi 2007). Az 1951-es légifelvételen még élesen kirajzolódnak a különféle parcellák szélei, de a felhagyott parcellákon már elkezdődött a cserjésedés. A hegy nagy része még művelt volt, a dombtetőn a tölgyerdőt szántók fogják közre, az oldalakon szőlők futottak le, elszórta előfordult egy-egy erdőfolt, gyümölcsös. A művelés visszaszorulása tovább folytatódott (1955, 1963 légifelvétel), a Bezerédi-hegy északi részén fekvő parcellákat sorra felhagyták (1977 légifelvétel), emiatt jelentős a cserjésedés. A környező telepítésekből akácosodás indult meg, de a déli részeken még művelt területeket lehetett találni (5. függelék az OF-ben). A szőlők helyét egyre inkább átvették az akácok (1986-os EOVS térkép). A 2005-ös légifotón nagyrészt felhagyott területeket találtunk, a határok összemosódnak. Az akácok és az összefüggő cserjések nagy területeket foglaltak el. A fák, cserjék térhódítása ma is folyik, immár a száraz gyepeket kiszorítva (6. függelék az OF-ben).

A vizsgált területek florisztikai értékei

A vizsgált állományok a fajösszetétel és a védett növények tekintetében is a „Félszáraz irtásrétek, száraz magaskórósok és erdőssztyeprétek” (H4) élőhely kategóriába sorolhatóak. Természetvédelmi szempontból fontos, hogy Natura 2000 jelölő élőhelytípusnak feleltethető meg („Szálkaperjés - rozsnokos száraz - félszáraz gyepek és szegély-társulások”) (Sipos & Varga 2003).

Az „Első domb”-ot zárt, többszintű, fajgazdag gyep borítja. Állományalkotó fűfajai: tollas szálkaperje (*Brachypodium pinnatum*), pusztai csenkesz (*Festuca rupicola*), kunkorgó árvalányhaj (*Stipa capillata*), de jelentős a siskanádtippán (*Calamagrostis epigeios*) is. Szép állománnyal rendelkezik a leánykökörccsin (*Pulsatilla grandis*), a tarka kosbor (*Orchis tridentata*) és a sárga len (*Linum flavum*). Kiemelkedő érték a területen a méhbangó (*Ophrys apifera*), mely

1. táblázat. „Első domb” védett növényei

	latin név	magyar név	állomány nagyság 2009	állomány nagyság 2010	állomány nagyság 2011
1.	<i>Pulsatilla grandis</i>	leánykökörccsin	~400 tő	290 tő	254 tő
2.	<i>Helleborus dumetorum</i>	kisvirágú hunyor	1 tő	1 tő	1 tő
3.	<i>Orchis purpurea</i>	bíboros kosbor	~20 tő	16 tő	29 tő
4.	<i>Orchis tridentata</i>	tarka kosbor	70-100 tő	~120 tő	141 tő
5.	<i>Linum flavum</i>	sárga len	~100 polikormon	100-170 polikormon	124 polikormon
6.	<i>Ophrys apifera</i>	méhbangó	nem virágzott	nem virágzott	nem virágzott

2. táblázat. „Lejtő” védett növényei

	latin név	magyar név	állomány nagyság 2009	állomány nagyság 2010	állomány nagyság 2011
1.	<i>Orchis purpurea</i>	bíboros kosbor	~6 tő	6-8 tő	18 tő
2.	<i>Orchis tridentata</i>	tarka kosbor	20-30 tő	20-30 tő	70-80 tő
3.	<i>Linum flavum</i>	sárga len	-	-	10 tő

a száraz termőhelyen nem minden évben virágzik (1. táblázat). Inváziós fajokkal körbevett élőhely. A „Lejtő”-t többszintű, fajszegény gyep jellemzi. Az állomány szárazodását és degradációját jelzi a pusztai csenkesz magas aránya (Borhidi & Sánta 1999) és az erdőssztyep fajok eltűnése. Fő állományalkotói széleslevelű füvek (pl. tollas szálkaperje), habár a siskanád és a déli részen a magas aranyvessző jelenléte egyre erőteljesebb. Valószínű, hogy a jelenlegi fajösszetételre a nagy létszámú vaddisznó állomány túrásának is hatása van. A területen csupán három védett fajt találtunk, kis egyedszámban (2. táblázat). A gyepeben minden évben megjelent a tarka kosbor, sőt 2010-ben az aranyvessző állományában is megtaláltuk. A bíboros kosbor (*Orchis purpurea*) kizárólag a magas aranyvessző sűrűjében nő. A „Homokfal” környéke bizonyára régóta

3. táblázat. „Homokfal” védett növényei

	latin név	magyar név	állomány nagyság 2009	állomány nagyság 2010	állomány nagyság 2011
1.	<i>Orchis purpurea</i>	bíboros kosbor	-	2 tő	2 tő
2.	<i>Orchis militaris</i>	vitéz kosbor	2-3 tő	-	-
3.	<i>Iris variegata</i>	tarka nőszirm	~40 polikormon	50-80 polikormon	76 polikormon

4. táblázat. „Második domb” védett növényei

	latin név	magyar név	állomány nagyság 2009	állomány nagyság 2010	állomány nagyság 2011
1.	<i>Pulsatilla grandis</i>	leánykökörccsin	~300 tő	270 tő	451 tő
2.	<i>Pulsatilla nigricans</i>	fekete kökörccsin	-	5 tő	7 tő
3.	<i>Orchis purpurea</i>	bíboros kosbor	~20tő	2 tő	28 tő (akácus alatt)
4.	<i>Orchis tridentata</i>	tarka kosbor	8-10 tő		
5.	<i>Aster amellus</i>	csillagószirózsa	-	~30 tő	10 tő
6.	<i>Ophrys apifera</i>	méhbangó	nem virágzott	5 tő	nem virágzott

gyepterület (1986-os topográfiai térképen is gyeplő). Közvetlen környezetében szőlőparcellákat műveltek. Azonban ezeket felhagyták, ennek következtében a felhagyott földek beerdősültek, és a vizsgált gyepterület is akácosodni kezdett. A környező erdők miatt itt is nagy a vadlétszám, a terület edafikus viszonyai és meredeksége folytán fokozott erózióknak van kitéve. Állományalkotó fűfaja a tollas szálkaperje. Emellett az „Első domb”-hoz hasonlóan több erdőssztyepp elem is előfordul, mint pl. a védett tarka nőszirm (*Iris variegata*) (3. táblázat), piros gólyaorr (*Geranium sanguineum*) vagy az ágas homokliliom (*Anthericum ramosum*). A „Második domb”-ot többszintű, zárt gyeplő borítja. Az élőhely fajkészletében magas a kétszikűek aránya. A kísérőfajokat főleg szárazgyeplő elemek képviselik, az erdei és az erdőssztyepp fajok száma kevés. Emiatt fontos

megemlíteni az erdőssztyepp elemeket erősítő fürtös zörgőfű (*Crepis praemorsa*) és a festő pipitér (*Anthemis tinctoria*) meglétét. Itt is kiemelkedő állománya van a leánykörtörcsinnek, különleges a jelenléte a fekete körtörcsinnek (*Pulsatilla nigricans*) és a méhbangónak (4. táblázat). Ezen a területen is nagy problémát jelent a területre behúzódnak akác, továbbá veszélyt jelenthetnek a terjedő őshonos fásszárúak, mint pl. a kutyabenge (*Fragula alnus*).

Értékelés

A térképek és légifelvételek alapján az 1950-es évek után indult meg egy nagyobb horderejű változás, melynek eredményeként mára a művelt parcellákat cserjésedő, magaskórósodó foltok váltották le. A területen rendszeres kutató munkát végzett az '50-es, '60-as években Pócs Tamás, s 101 növényfajt jelzett Csáford vagy Bezeréd megjelöléssel (Károlyi & Pócs 1968, 1969, Károlyi et al. 1970, 1971, 1972, 1974, 1975, Kovács 2005). Az általunk megtalált tíz védett faj közül az *Orchis tridentata*, és az *O. militaris* szerepelt az ő munkáiban is (Pócs 1954). A művelés felhagyása következtében ma erősen terjedő özönfajok közül a *Robinia pseudoacacia*-t külön lokalitás nélkül, a *Solidago gigantea*-t és a gyepekre terjedő *Frangula alnus*-t csáfordi adatként (is) sorolták fel (Károlyi & Pócs 1969).

A szőlők felhagyása értékes gyepterületeket eredményezett, de napjainkban a hagyományos gazdálkodás eltűnésével a fajgazdag élőhelyek is eltűnőben vannak. Eredményeink arra utalnak, hogy a dombtetői helyzetben lévő gyepek túlélési esélyei jók, valószínűleg az alacsony tápanyagtartalom és a magas abiotikus stressz (főleg a szárazság) miatt nem erdősdtek be ezek a foltok, és az özönfajok sem törtek be. A dombhajlatok és dombalajak beakácósodása és aranyvesszősödése azonban megállíthatatlannak tűnik.

Irodalomjegyzék

- Bencze, G. (1832 in 1986): *Zala megye leírása a reformkorban*. – Zalai Gyűjtemény 23. sz., Zalaegerszeg, 95 pp.
- Böloni, J., Molnár, Zs., Kun, A. & Biró M. (2007): *Általános Nemzeti Élőhely-osztályozási Rendszer (Á-NÉR 2007)*. – Kézirat, MTA ÖBKI, Vácraátót, 184 pp.
- Borhidi, A. & Sánta, A. (szerk.) (1999): *Vörös Könyv Magyarország növénytársulásairól 2.* – TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest.

- Cey-Bert, R. Gy. (2001): Balatoni borgasztronómia. Paginarium Kiadó. 41–50.p., 98–99.p.
- Garadnai, J. (2003): A Tokaji-hegy természetföldrajzának, tájhasználatának és vegetációjának áttekintése. *MÉTA-túrafüzetek I.*, Vácrátót.
- Hóbor, J. (1998): *Zala megye kézikönyve I.* – Ceba Kiadó, Budapest, pp: 407–410.
- Hudák, K. & Horváth, B. (2003): Koncepció kidolgozása a szőlőhegyek táji értékelésének egységesítéséhez. In: MTA TAKI Környezetállapot értékelési Program (KÉP). (<http://www.kep.taki.iif.hu/index.php?mid=4&userid=>)
- Károlyi, Á. & Pócs, T. (1968, 1969): Délnyugat-Dunántúl flórája I., II. – *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* **6**: 329–390., **7**: 329–377.
- Károlyi, Á., Pócs, T. & Balogh, M. (1970, 1971, 1972, 1974, 1975): Délnyugat-Dunántúl flórája III., IV., V., VI., VII. – *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* **8**: 469–495., **9**: 387–409., **10**: 373–400., **12**: 451–463., **13**: 395–415.
- Kovács, M. (1985): A Sár-hegy növénytársulásai. – *Folia historico-naturalia Musei Matraensis Suppl. I*: 47–62.
- Malatinszky, Á. (2004): Botanikai értékek és tájgazdálkodási formák kapcsolata a Putnoki-dombságban. – *Tájökológiai lapok* **2**(1): 65–76.
- Mesterházy, A. (2008): Zalaapáti-hát. In: Király, G., Molnár, Zs., Bölöni, J., Csiky, J. & Vojtkó, A. (szerk): *Magyarország földrajzi kistájainak növényzete*. MTA ÖBKI. Vácrátót, p.111.
- Mravcsik, Z., Harnos, K., & Malatinszky, Á. (2009): Felhagyott szőlők botanikai és tájtörténeti vizsgálatai az Északi-Cserhátban. – *Tájökológiai lapok* **7**(2): 473–484.
- Pálfi, D. (2007): *Szőlészeti és borászati hagyományok Zala megyében*. Zalai Borút Egyesület, Zalaszentgrót.
- Pócs, T. (1954): Levélben közölt adatok, cédulakatalógusának adatai (1950-1968) In: Kovács, J. A. (2005): Délnyugat-Dunántúl flórája VIII. (Egyszikűek). Károlyi Árpád florisztikai cédulakatalógusa alapján – *Kanitzia* **13**: 125–275.
- Pozder, M. (1985): A Sár-hegy és szőlői. – *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis Suppl. I*: 63–72.
- Sipos, V. J. & Varga, Z. (2003): A Pannóniai Régióban előforduló közösségi jelentőségű élőhelytípusok kódjai, növénytársulástani értelmezése és jellemző állategyüttese – Debrecen (kézirat)

Függelék:

A cikkhez tartozó Online Függelék a folyóirat honlapján találhatóak.

Függelék 1: a vizsgált terület elhelyezkedése, bemutatása, értékei

Függelék 2: a vizsgált terület Zólyomi potenciális vegetációtérképén

Függelék 3: a vizsgált terület elhelyezkedése a kistájban

Függelék 4: a vizsgált terület a katonai felmérések térképein

Függelék 5: a vizsgált terület a korai légifotókon

Függelék 6: a vizsgált terület az EOV vetületi térképen és az aktuális légifotón

Landscape history and protected plant species of Vergyálom vine-yard hill (Zala county)

Éva Biró¹, Miklós Óvári², Anna Varga³ and Judit Bódis¹

¹ University of Pannonia, Georgikon Faculty, Department of Plant Science and Biotechnology, Keszthely, Deák F. u. 16. H-8360, Hungary, biroevi88@gmail.com, sbj@georgikon.hu

² Zalaegerszeg, Gorkij u. 1/d., H-8900, Hungary

³ University of Pécs, Institute of Biology, Department of Plant Systematics and Geobotany, Pécs, Ifjúság útja 6., H-7624, Hungary, varga.anna@gmail.com

Semi-natural habitats are influenced by any kinds of land use system. The abandonment of the traditional land use types causes both nature conservation problems and questions. The viticulture has centuries-old traditions on the areas of Hungary under favourable environmental conditions. The abandonment of former vineyards enriched the landscape with secondary habitats. In our study we investigate the landscape history, spontaneous succession and floristic composition of an abandoned vineyard hill. Our research has focused on the protected plant species. The study area is located in the North-East of the Zala hills. The middle of the 20th Century nearly all area has been covered by vineyards. Radical changes have started in the 1950's, since then increased amount of abandonment parcel and invasive species (for example: *Robinia pseudoacacia*). The secondary grasslands are considered to be most similar to semi-dry grasslands. The examined four grassland patches were rich in nationally protected species, for example: *Pulsatilla grandis*, *P. nigricans*, *Helleborus dumetorum*, *Anemone sylvestris*, *Linum flavum*, *Aster amellus*, *Gymnadenia densiflora*, *Orchis purpurea*, *O. tridentata*, *O. militaris*, *Ophrys apifera*, *Iris variegata*. The most endangering factors that cause problems in nature conservation are invasive species, shrub encroachment and also the high stock of game.

Keywords: vineyard hill, semi-dry grasslands, North-Zala, protected species, invasive species, landscape history, land use abandonment, shrub encroachment.